

բէութիւնն ապստամբին Վասակայ (իմացի՛ր Վախանայ), որպէս Հայոց բանիւ խարեաց զթագաւորն յանձն առնուլ (Հայոց) զմոզու- թիւնն, իբրեւ չէր ուրուք ընդ նմա բանս եղեալ՝ նա յանձնէ սուտակասպաս լինէր: Եւ իբրեւ լիով զայս ամենայն իմացուցին նմա (դէնպանին)՝ արձակեցին զնա հրեշտակու- թեամբ՝ յաղերս ապարանութեան ի հնարս Հայթհայթանաց, թերեւս կարասցեն ի նեղու- թենէն գողանալ զեղբարս իւրեանց:

Արդ երթեալ այրն ի տեղի ձմերոցին՝ պատմեաց զայս ամենայն յականջս թագաւորին <եւ> շարժեալ դողացոյց <զնա>՝ որ եւ յամենայն զօրութենէն պակասեալ գտաւ. մանաւանդ զի յԱրեւելից պատերազմէն կո- րակոր եւ ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ» (62—63):

«Իբրեւ ստուգեալ հաստատեաց (թագա- ւորն) ի վերջին հրեշտակէն, որ եհաս առ նա, զամենայն փնաս իւրոյ գործոյն զխորհրդակե- ցօքն արկանէր. եւ անդէն շիջանէր ի բաղմա- րոց բորբոքմանէն: Քանզի խցաւ բերան չար խրատուուացն, որ անդադար յորդորէին զնա ի գործ դառնութեանն: Խոնարհեցաւ ի բարձր հպարտութենէն... լռեցոյց զմոլեզնաբար դո- չումն: Եւ որ մեծարարբառ ձայնիւ որոտայր եւ եւս ահագին հրամանօքն զհեռաւորս եւ զմերձաւորս առ հասարակ դողացուցանէր, սկսաւ քաղցր եւ աղերս բանիւք խօսել ընդ ամենեւեան եւ ասել. Ձի՞նչ փնաս դործեալ էր <իմ> եւ զո՞ր յանցանս յանցուցեալ էր կամ առ ազգս կամ լեզուս կամ առ անձն իւրա- քանչիւր...: Տեսանէք զի ետուք ինձ գործել զոր ինչ ոչ կամէի եւ եղեն ինձ մեծամեծ փնասք ի սահմանս ի մէջ երկուց անհաշտ թշնամեացն. եւ մեք դեռ ի հեռաւոր ճանա- պարհի <եմք> եւ ոչ մի ինչ գործ պատե- րագծիս ի գլուխ երթեալ՝ յարուցէք ի վերայ իմ պատերազմ, որոյ չարագոյնս եւս լինելոց է կատարած իւր քան զարտաքին թշնամեացն: Չայս ամենայն եւ առաւել քան զսոյնս խօսէր ընդ ամենայն աւագանին եւ զփնաս յանցա- նացն արկանէր զմոզօքն»:

«Եւ ամենայն վզրուկքն եւ պատուական նախարարքն, որ նստէին յատենին եւ ունին դնէին յեղյեղուկ լեզուի նորա, ամաչեցեալ կորանային եւ ընդ երկիր պշնուին եւ զգլուխ ի վեր ոչ կարէին համբառնալ: Բայց սակաւք ի նոցանէ զմիտս հաճելով ասէին զայս. Այո՛, արքայ քաջ, այդ արդպէս է որպէս ասացերդ: Երկայնամիտ լեր եւ համբերութեամբ թո-

ղացո մարդկանդ անդրէն զքրիստոնէութիւն. եւ դժօք զապստամբան անցես ի հաւանու- թիւն» (64), ճշդագոյնս «ի բունն»:

Այս խորհուրդը կը հաճոյանայ թագաւորին: «Անդէն վաղվաղակի կոչէր զառաջեալ յամենայն ազգաց որ ունէին զքրիստոնէու- թիւնն եւ ի գօրու նորա էին... հրամայէր անդրէն համարձակութեամբ ըստ առաջին կարգին հաստատուն կալ յօրէնս քրիստո- նէութեան... եւ զհատեալ ուժիկան կարգէր անդրէն իւրաքանչիւր... եւ զամենայն որ զիարդ եւ կարդեալ էին յառաջագոյն՝ անդրէն յօրինէր. խոնարհէր եւ խօսէր ընդ նոսա սի- րով ըստ առաջին սովորութեանն:

Եւ իբրեւ զայս ամենայն արար եւ կար- դեաց յանդիման նոցա թողութեան հրո- վարտակս առաքէր ընդ ամենայն երկիր իշ- խանութեան տէրութեան իւրոյ վասն քրիս- տոնէից.

ա. Եթէ ի կապանս ոք կայցէ արքունի հրամանաւ՝ արձակեալ լիցի.

բ. եւ եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ իցեն՝ դարձցին անդրէն.

գ. այնպէս եւ երկիրք, եթէ՛ հայրենիք, եթէ՛ պարզեւականք եւ եթէ՛ քսակալինք, եւ հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք զի դարձ- ցին:

Եւ իբրեւ այս ամենայնի դնոսա տեղեակ տունէր, խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հա- ւատարմութեան յերկիրն Հայոց.

դ. եւ երդմամբ յուխտ մտանէր առաջի նոցա՝ հաստատութեամբ ամենայն մեծամե- ծաց իւրոց, եթէ ոչինչ յիշեցից ամենեւին զԲէն վրիժուցն յսնդրելոյ.

ե. որպէս ունիւիք յառաջ նշմարու- թեամբ գօրէնս ձեր, այսուհետեւ առաւել կա- լարուք, բայց միայն ի ծառայութեմ մերմէ մի՛ ելանէք:

Չայս ամենայն դրէր եւ ցուցանէր յեր- կիրն Հայոց եւ ի բազում յայլ աշխարհս (այ ինքն ի Վերս եւ յԱղուանս), որ ունէին զօ- րէնս քրիստոնէութեանն» (65—66):

Ոտորով, որ տակաւին պատրաստ չէր պատերազմի, ներողամտութիւն ցոյց տուաւ հանդէպ ապստամբներու, խոստացաւ անոնց «ոչինչ յիշեցից ամենեւին զԲէն վրիժուցն ինդրելոյ»: Ո՞րքան անկեղծ էր այս «թողու- թեան հրովարտակը»:

Չգաց բազմահնարն Ոտորով, թէ Հայերը պիտի չհամարձակէին ընդվզել իր իշխանու-

թեան դէմ, եթէ չըլլային քաջալերուած Յոյն- ներէն: Լրտեսելու համար թէ կա՞յ իրօք Հայոց ապստամբութեան մէջ կայսեր մատը կամ թէ ի՞նչ ընթացք պիտի բռնէ կայսրը հանդէպ Հայոց, փութաց միաժամանակ, երբ կ'ուղարկէր ի Հայս «թողութեան հրովար- տակը», առաքել ի Բիւզանդիոն առանձին պատգամաւորութիւն մը. Եղիշէ վերոյիշեալ սողերուն վրայ կ'աւելցնէ. «Եւ ինքն զաղս խորամանկեալ փութացեալ դեսպան առաքէր սո Մարկիանոս (իմացի՛ր՝ Յուստինոս Բ.) կայսր» (66): Այս դեսպանազնացութիւնը բաջ ծանօթ է Բիւզանդական պատմիչներու (տե՛ս վարը):

(Շարունակելի:)

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

Հ Ո Յ Ո Ս Տ Ա Ն Ս ՈՒՐ Բ Գ Ր Ք Ի Մ Է Զ

ՆԵՐԱՍՈՒԹԻՒՆ

Առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը «Հայաս- տան Ս. Գրքի մէջ» տիտղոսը կը կրէ, թէ եւ «Հայաստան» անունն այսօրուան մեղի հա- սած Աստուածաշունչի մէջ միայն Հին կտա- կարանի գրքերուն մէջ կը գտնուի: Սակայն Գործք Առաք. Բ. 9 տեղիքը՝ կարելի չէ բնաւ անտեսել, որովհետեւ ակնյայտնի է որ հոն «Հրէաստան» անունն իմաստէ գործկ է: Այնու որ սրբազան մատենագիրը կ'ուզէ Հոգեգալստեան հրաշագործ նկարագիրն երեւան բերել, սակայն բնաւ հրաշարի չէ, երբ ի Հրէաստան գալիլիացոյց մը լեզուն հաս- կրցուի, որչափ ալ գալիլիական դաւառա- րարբառը հրէականէն տարբեր եղած ըլլայ: Բաց աստի շատ զարմանալի է որ Հրէաս- տան Միջագետքի եւ Գամիլիքի միջեւ կը յի- շուի: Մանօթ է որ Տերաուղղիանոս² եւ Ս.

Աւգոստինոս³, որ տակաւին մինչեւ 427, իւր Retractiones գործքին մէջ եւ մինչեւ իր մահն իտալայի⁴ վրայ հաստատուն կը մնայ, այս- տեղ փոխանակ Judaeam — Armeniam կը կարդայ: Բնականաբար այս ընթերցուածին ճշդութիւնն անկարելի չէ: Անտեղի չէ եւ- թաղրելը՝ թէ Աւետարանին առաջին քարո- ղութեան ունկնդիրներուն մէջ նաեւ Հայաս- տանցի հրեաներ կային: Որովհետեւ հրեայ զաղթականութեան մը գոյութեան ի Հայաս- տան կը վկայեն Հայ պատմագիրները, զ. օր. փաւստոս⁵, որ կը պատմէ թէ ինչպէս Պար- սից Շապուհ Բ. թագաւորին Հայաստան քրիստոնէից դէմ յարուցած հալածանքի ժա- մանակ Հայերուն հետ նաեւ հազարաւոր հրեայ ընտանիքներ Հայաստանի մեծ քաղաքներէն տեղահան եղած են: Բաց աստի Փղաւիոս Յովսեփոսի⁶ քով յիշուած Ἀριένιοι անունով Մարկուարտ⁷ «Հայ հրեաներ» կը հասկնայ: Փաւստոսի⁸ համաձայն այս հրեաները Տիգ- րան Մեծ Պաղեստինէն տեղահան ըրած բե- րած է, կարծելով որ Տիգրանի տիրապետա- կան աշխարհակալութիւնը մինչեւ Պաղեստին տարածուած է, որ սխալ է. Պտղեմայիս անոր դէպի հարաւարեւմուտք աշխարհակա- լութեան սահմանաքարն եցաւ⁹: Բարբելոնի համաձայն հրեաներու գաղթականութիւնը Հայաստան, ինչպէս եւ Փոքր Ասիա կը սկսի առաջին Սելեւկեաններէն, որոնք սովոր էին իրենց հպատակ, մասնաւորապէս հեռաւոր երկիրներու բնակիչներէն մաս մը կամովին կամ բռնի գաղթել տալ՝ իրենց նորահաստատ

¹ Qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam et Cappadociam. (Contra epistolam, quam vocant fun- damenti, c. 9. Corpus script. eccl. lat., vol. 25, pars 1, p. 204.) — Երկրորդ անգամ ի թղթին De actis cum Felice libri duo, առջ. pars 2, p. 807. Այս մտօնն տե՛ս Jos. Denk, Zur Itala, ի Zeitschrift für kath. Theologie 34 (1910), էջ 601. որ Armenia ըն- թերցուածն Աւգոստինոսի իսկական ընթերցուածը կը համարի. այս կարծիքն ունին նաեւ S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 92, Մա- զաքիս Արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում Ա., էջ 22- զաքիս Արքեպ. Օրմանեան, Հայաստանի թէ հակառակ են Հ. Գ. Ֆէրհատեան, Հայաստանի թէ Հրէաստան, Հանդ. Ամս. 1910, էջ 321, եր. Վ. Տեր- Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութենները ա- սորոց եկեղեցիների հետ, 1908, էջ 12:

² Jos. Denk, առջ. էջ 601:
³ Գ. 55, էջ 169—174: Ինչպէս պատմագիրս եւ Մովսէս Պորթեանցի (հմտա. Բ. 10, էջ 135. Բ. 40, էջ 177. Բ. 85, էջ 199. Գ. 85, էջ 300) կը հաղորդեն թէ Հայաստանի նշանաւոր քաղաքները բազմաթիւ հրեանե- րով լեցուն էին:
⁴ Ant. Jud. XIII, 6 (Niese, § 92).
⁵ Streifzüge, էջ 289, ծնթ. 4:
⁶ Անդ, էջ 173:
⁷ Jos. Fl. Ant. XIII, 16, 4 (Niese, §§ 419—422).

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ԱՐԱՐԱՍ

§ 1. ԱՐԱՐԱՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԵՆԻ ԳՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Աստուածաշնչի առաջին էջերուն մէջ արդէն մեր առջեւ կ'ելլէ Արարատ անունը: Ծննդոց զրքին Ը. 4 մէջ կը կարդանք՝ «Եւ նստաւ տապանն յեւթներորդում ամսեանն ի քսանեւեւեթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ»: Երրայեցեքէն բնագիրն ունի *al hārē arārāt*, Եօթանասնից թարգմանութիւնը՝ *ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ*, իսկ Գաղղէականն ունի՝ *lūrē qardū*, ինչպէս նաեւ Պեչխտտան՝ *al tūrai qardū* եւ արարեքէն թարգմանութիւնը՝ *ala gībālī qarda*, միայն Վուլգատան է որ ինքնաշատուկ կերպով թարգմանած է՝ *super montes Armeniae*: Անմիջապէս աչքի կը զարնէ, որ Եօթանասնից թարգմանութիւնն երրայեցեքէնի սեռականը (*status constructus*) վերադիր իմաստով առած է, մինչ միւս բոլոր թարգմանութիւնները ստացական-սեռականն իրրեւ երկրի մ'անուն ըմբռնած են: Եւ այս պատճառաւ է որ Եօթանասնից թարգմանութեան ներկայացուցած այսօրուան ձեւը շատ ակնառու է, հոս կը սպասուէր *ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ τοῦ Ἀραράτ*, որ իրապէս փոքրադիր ձեւազրի մը մէջ կը գտնուի: Թէ այս տարբերակն սկզբնական է թէ ոչ, կարելի չէ որոշել: Դժբախտաբար Հայերէն թարգմանութիւնն ալ այստեղ մեզի ո եւ է ծառայութիւն չի կրնար մատուցանել²:

¹ Հմմտ. Holmes-Parsons: *toῦ Ἀραράτ* (= *Codex Oxoniensis*, 1126 տարիէն): Յունարէն բնագիրնուն մէջ Արարատ եւ Հայաստան յաճախ զիրար կը փոխանակեն: Այսպէս Ծն. Ը. 4 Որոգիներէն վերջնականն ունի *τὰ Ἀραράτ*, իսկ ուրիշները *Ἀρμενίας*, Դ. Թագ. ԺԹ. 37 Որոգիներէն ունի *εἰς γῆν Ἀραράθ*, ուրիշ մը *εἰς Ἀρμενίαν* եւ այլն (Հմմտ. Fr. Field, *Originis Hexaplorum quae supersunt*, Oxford 1875):

² Որովհետեւ նահանգի, գաւառի, քաղաքի, անունի, գիւղի, լեռան եւ նման դէպքերուն անունը կա՛մ սեռական կա՛մ (մասնաւորապէս երբ նախընթաց է) անհորով իրրեւ վերադիր կը գործածուի, զ. օր. գաւառն Այրարատու (Փաւստոս, Ե. 6, էջ 204. Ղազ. Փարպ. 2 եւ Է, էջ 9 եւ այլն) կա՛մ Այրարատ գաւառն, գաւառիս եւ այլն (սե՛ս Փաւստոս, Դ. 24, էջ 144. Ղազ. Փարպ. ԺԳ., էջ 63. Ագաթ. Ա., էջ 18, Բ., էջ 22 եւ այլն): Այս պատճառաւ Մուրադի դիտողութիւնը՝ «Եթէ այս (ի լերինս Արարատայ, Թարգմանութիւնը) պարզապէս Հայ թարգմանչէն կատարուած սրբագրութիւն մը չէ, այն ժամանակ ասկէ կարելի է հետեւեցնել թէ այս տեղիքը յունարէն ներկայ բնագիրն մէջ աղաւաղուած է» (*Ararat und Masis*, էջ 2, ծանօթ. 1) անտեղի է: Նա կ'ուզէ «Արարատայ» իրրեւ սեռական-ստացական առնուլ ենթադրելով թէ Այրարատ նահանգին կը Հայի (անդ, էջ 20), որ սակայն սխալ է: Եթէ Հայ թարգմանչէն *τὰ Ἀραράτ*ով Այրարատ նահանգը Հասկցած ըլլար, այն ժամանակ անպատճառ «Այրարատայ» եւ ոչ թէ «Արարատայ» տարադրած ըլլար, որովհետեւ Հին մատենագիր-

դաղթաւայրերը մարդաշատ ընելու Համար¹⁰: Ըստ այսմ Հրեայ դաղութ մը կ'ունենանք Հայաստանի մէջ արդէն նախաքրիստոնէական ժամանակէն¹¹, որ անտարակոյս անձուկ յարաբերութեան մէջ էր մայր երկրին հետ, ըստ որում ամէն արու իսրայէլացի տարուէ տարի (երեք անգամ) Երուսաղէմ ուխտի պէտք էր որ երթար եւ ամենազլխաւոր տօնակատարութեանց ներկայ ըլլար: Սակայն ցորչափ որ Հաստատուին բնագրական ապացոյցներ չկան՝ Գործք Առաքելոցի (Բ. 9) այս տեղիքը կը մնայ վիճելի առարկայ մը, որուն մեկնութեան ամէն փորձ ենթադրութեան սահմանէն անդին չ'անցնիր, մանաւանդ որ Ս. Հայրերու կոչումները չորեքսրայտիկ տիպ կը ներկայացնեն, ըստ որում կա՛մ Հրէաստան կը պակսի կա՛մ տեղը դրուած է Հայաստան, Սիւրիա կա՛մ Հրեայք¹²: Ըստ այսմ Հակառակ ուսումնասիրութեանս տրուած ընդհանուր վերնադիրն կրնանք ամենայն իրաւամբ Հին Կտակարանի գրքերուն վրայ միայն ծանրանալ, որոնցմէ կ'անունը այն տեղիքներն, որոնք Հայաստանի կը հային եւ կամ անոր հետ ունէ կերպով աղերսի մէջ են: Այսպէս կը խօսինք Արարատ, Միսնի, Ասխազ եւ Թորգոմ անուններուն վրայ:

¹⁰ «Այս դրութեամբ անթիւ Հրեայ ընտանիքներ, Հրէաստանէն, Բաբելոնէն եւ Միջագետքէն Սիւրիա, Հայաստան եւ Փոքր Ասիոյ դահազան կողմերն աքսորուեցան: Որպէս զի դաղթականներն իրենց նոր բնակավայրին կապուեցնելու ուրիշներն ալ ձգուին, անոնց տուրքերէ թեթեւութիւն եւ արտակարգի արտօնութիւններ կը տրուէին» (E. Babelon, *La tradition phrygienne du déluge*. Revue de l'hist. des religions, t. XXIII [1891], p. 177).

¹¹ Տասը ցեղերու աքսորաւայրերէն մին էր *halaḥ* (Հմմտ. Դ. Թագ. ԺԹ. 6, ԺԸ. 11), զոր Մարկուարտ (*Eranšahr*, էջ 159, *Streifzüge*, էջ 288) *Kalaxar*ի հետ (Բաթման-Հայի Հարաւային կողմը) կը նոյնացնէ: Եթէ այս Համագրութիւնը ճիշդ ըլլայ, այն ժամանակ Հայաստանի մէջ Հրեայ դաղութի մը գոյութեան ապացոյցը կ'ունենանք արդէն Ս. Գրքէն: Տարրերնալ է սակայն հոս Հայերէն ընթերցուածն Ալաք (ինչպէս ունին նաեւ մեր Մատենադարանի երկու հնազոյն ձեռագիրները՝ Բ. 55, Թղ. 188ա. եւ Բ. 71, Թղ. 185բ¹). մինչ Գեղիտան երբ. աւելի նման կը կարգայ *halah*, Եօթան. ունի *Alah*, իսկ Holmes-Parsonsի բնական հրատարակութիւնը չի ներկայացնէր Հայերէնի հետ նոյն ընթերցումը մը (աւելի կը նմանին *Ellah* Cod. 19, *Ellah* Cod. 82, 108 եւ *Asah* [sic] Cod. 93), այնպէս որ եթէ Հայ. Ալաք. ընթերցումը յուն. Ե եւ Թ եւ Հայերէնի է եւ Թ գլխադրերուն չի թողնուածն չվերադրենք, մարդ կը փորձուի վայրկեան մը կարծել որ Հայ թարգմանչէն ունեցած է երրայեցեքէն բնագիր մը, որ փոխանակ ըլլալի կարգացած է ըլլալ:

¹² Հմմտ. Jos. Denk, *անդ*, էջ 600:

Դարձեալ Եսայի մարդաբէն քով ԼԷ. 38 կը գտնենք Արարատի մասին յիշատակութիւն մը. «Եւ մինչ դեռ երկիր պազանէր (Անեքերիմ) ի տան իւրում Նասրաբայ կոսց իւրոց, Արարամէլէք եւ Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով եւ ինքեանք զնացին փախստական ի Հայս», այսպէս եւ Եօթանասնից թարգմանութիւնը՝ *dieσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν* եւ արաբ. *'ila 'arminiḡiati*, մինչ ըստ Կրրայեցեքէնի՝ *nimlatu 'eres arārāt* թարգմանած է Վուլգատան *in terram Ararat*, իսկ Թարգման լա՛ր՛գ *qardū* եւ Պեչխտտան նոյնը բնակիչներու անունով (*Gentilicum*) կը բացատրէ՝ *lar'ā dakardawāne*: Այս դէպքը կը յիշուի նաեւ Դ. Թագ. ԺԹ. 37 մէջ, եւ այն միեւնոյն անունով երրայեցեքէն բնագիրն մէջ, միայն Եօթանասնիցը փոխանակ *εἰς Ἀρμενίαν* ի ունի *εἰς γῆν Ἀραράθ*, ինչպէս է նաեւ արարեքէն, իսկ Վուլգատան փոխանակ *in terram Ararat* ունի *in terram Armeniorum*: Արարատ անունն կը պատահէր նաեւ Երեմ. ԾՍ. 27 (Եօթան. XXVIII, 27). «Առէք նշան ի վերայ երկրիդ. փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորա գունդս: Պատուէր սուրբ յինչն այրարատեան՝ թաւաւորութեանցն եւ ասքանաղեան զնդին»: Երրայեց. *mamlakóth arārāt, minni waškanaz*, Եօթան. *βασιλείς ἀρατε παρ' ἐμοῦ καὶ τοῖς Ἀσσυριοῦσι*, Վուլգ. *regibus Ararat, Menni et Aschenez*, Պեչխ. *malkūthā daru-dat' wə-darmenī wə daškanaz*, Թարգմ.՝ *malkəwāth 'ar'ā daqardū mašrəjāth hormīnə wəhadəb*:

ները միայն «Այրարատ» ձեւը կը ճանչնան, Հմմտ. Բացի հոս յիշուածներէն Ծոր. Ա. 15, էջ 49. 16, էջ 51. Բ. 22, էջ 137 եւ այլն: Ասոր պիտի անդրադառնանք դարձեալ Մասիսի աւանդութեան մասին խօսած ժամանակ:

³ Կը տեսնուի որ Հայ լեզուներէն հոս Այրարատ նահանգը Հասկցած են, լայց թէ՛ Ոսկանի Հրատարակութիւնն եւ թէ՛ մեր Մատենադարանի Աստուածաշնչի ձեռագիր մը Բ. 55, Թղ. 427ա¹ արարատեան կարգացած են:

⁴ Տարբերակներ ըստ Holmes-Parsonsի. *Basileias* *ἀρατε* Codd. XII, 22, 106, 228, *Basileias* *Աραթ* Codd. 23, 26, 33, 49, 86, 90, 91, 144; sic nisi *Աραթ* Codd. 36, 48, 51, 96, 198, 231, Ed. Compl.; sic nisi *Աραթ* Ed. Alex.; *Basileias* *Աραթ* Cod. 41, դարձեալ՝ *Basileias* *Աραթ* (Հայերէնի Համաձայն է) *Basileias* *Աραթ* (sic) Cod. 87, *Basileias* *Աραթ* Cod. 88, *Basileias* *Աραթ* Cod. 229, *Basileias* *Աραթ* Cod. 233, *Basileias* *Աραթ* Cod. 239, այս տարբերակներէն կը տեսնուի թէ տեղիքս որչափ աղաւաղուած է:

⁵ Տես այս մասին Բ. Գլուխ: Անիայտնի է որ *aradāt* (Եթ) սխալ կ'իտարութեամբ յառաջ եկած է փոխանակ *արատ* (*ararat*):

Վերջապէս Տովմիթի (I, 21) յունարէն բնագիրն մէջ կը կարդանք, թէ Սենեքերիմ սպանողները *ἔφουγον εἰς τὰ ὄρη Ἀραράθ*, Հայերէնի մէջ (Ա. 24). «Փախեան նոքա ի լերինս Հայոց»: Մինչեւ Հիմայ ըստածներն ամփոփելով կրնանք ըսել որ Արարատ անունը կա՛մ Արարատին կա՛մ Հայաստանի եւ կա՛մ Կորդուֆի հետ նոյնացուած է: Այս տարբեր թարգմանութիւնները նկատելով բնականաբար հարց կը ծագի թէ Ի՞նչ կը նշանակէ այս անունն: Ո՛ւր փնտռելու է այս երկիրն: Այս հարցը լուծելու Համար նախ եւ առաջ Ս. Հայրերուն եւ Հին մատենագիրներուն դիմելու ենք:

§ 2. ԱՐԱՐԱՍԻ ՀԱՐՅԸ ԿՐՄ ՄԱՏՆԱՊԻՐՆԵՐՈՒ ՔՈՎ

Փղալիոս Յովսեփոս, որ իւր գործերուն մէջ ինչ ինչ կորսուած Հին գրքերու վկայութեան կը դիմէ, «Հնէպիստութիւն Հրէական» ի մէջ ջրհեղեղի կամ Նոյի տապանէն դուրս ելելու մասին հետեւեալը կը գրէ՝ «Երբ ապա տապանը Հայաստան՝ լեռան մը բարձունքին վրայ կանգ առաւ, Նոյ տապանը բացաւ...: Տակաւին եօթ օր սպասելէն ետքն անասունները տապանէն դուրս հանեց եւ ինքն ալ իրեններով անոնց հետեւեցաւ Աստուծոյ հանդէպ երախտադիտական զգածուցներով լի: Այս տեղը Հայերը կ'անուանեն *իջեանք* (*ἀποβατήριον*), եւ տակաւին այսօր ալ ցոյց կու տան տապանի մնացորդներէն: Ջրհեղեղի եւ տապանի մասին յիշատակութիւն կ'ընեն նաեւ ուրիշ աղբերու մատենագիրներն ալ, այսպէս Բերոսոս Գաղղէացին, որ ջրհեղեղի մասին գրեթէ այսպէս կը պատմէ. Կըսուի թէ տակաւին Հիմայ ալ Հայաստանի մէջ Կորդուսի լեռներու վրայ կը գտնուի այն նաւէն մաս մը, եւ թէ ոմանք անկէ ռետին կ'առնուն վտանգաւոր շարիքի դէմ իրրեւ կախարդական միջոց գործածելու Համար: Դարձեալ այս մասին կը խօսի Յերոնիմոս Եգիպտացին, որ Փիւնիկիցիներու պատմութիւնը դրած է, այսպէս նաեւ Մնասէաս եւ ուրիշները: Նիկոլայոս Դամասկացին իւր ՂԶ. գրքին մէջ այսպէս կ'ըսէ. Միսիւսի վերեւ Հայաստանի մէջ կը գտնուի Հսկայ լեռ մը Բարիս անունով, որուն վրայ մեծ ջրհեղեղի ժամանակ շատերն ապաստանած են եղեր, եւ այսպէս ապտած: Մէկը տապանով նաւարկած է եղեր եւ լեռան գագաթը հասած եւ Հոն քր-

¹ *Τουδαική Ἀρχαιολογία* I, 90 (I, III, 5, 6):

կար ժամանակ նաև փայտերէն մնացորդներ մնացած են եղեր: Գուցէ այս միեւնոյն բանն է, զոր Մովսէս, հրեայ օրէնագիրը աւանդած է: Այս միեւնոյն տեղիքը կը կարդանք նաև Եւսեբիոսի⁸ քով, որ բաց ի Յովսեփոսի յառաջ բերած մատենագիրներէն նաև Աբելգենտը կը յիշէ: Սա կը գրէ՝ թէ (Նոյ) «անմիջապէս Հայաստանի կողմերը նաւարկած է»⁹: Թէ Եւսեբիոսի այս հեղինակաւոր մատենագիրները տապանակիր լեռն (ընդհանրապէս) Հայաստան կը փոխադրեն, կը տեսնուի նաև իւր Քրոնիկոնէն¹⁰:

Ս. Յերոնիմոս¹¹ ջրհեղեղի հին զրոյցներէն կը քաղէ հետեւեալը. «Այս տապանին եւ ջրհեղեղին յիշատակութիւնը կ'ընեն այն ամէնքն, որոնք բարբարոսներու պատմութիւնը գրած են, որոնցմէ մին է Բերոսոս Քաղդէացին: Սա ջրհեղեղի մասին ճշտելով հետեւեալը կ'ըսէ: Կ'ըսուի թէ Հայաստան՝ Կորդուաց լեռան քովերը այս նաւէն մաս մը կը գտնուի եւ ոմանք ասոր կուարէն փրցնելով միասին կը պատցնեն եւ զոր կը գործածեն գլխաւորաբար անոնք, որոնք կը սրբուին ու կը մաքրուին: Ասոր մասին կը խօսին նաև Յերոնիմոս Եգիպտացին, որ Փիւնիկէցիներու հին պատմութիւնը գեղեցիկ ոճով գրի առած է, Մնասէսա եւ ուրիշ շատեր:

Մինչ այս փկայութիւնները գլխաւորաբար բարեկրկան ջրհեղեղի զրոյցէն յառաջ կու գան, արդ պէտք ենք դիմել այն մատենագիրներուն, որոնք իրենց մեկնողական գործքերու մէջ Եօթանասնից թարգմանութիւնը հիմ առած են եւ Արարատը Հայաստանի հետ նոյնացնելու մէջ ալ ասոր կը հետեւին, այնու որ ամէնքն ալ տապանը Հայաստանի լեռներէն միուն վրայ դադարել կու տան:

Եւստատիոս Անտիոքացի իւր Վեցօրեայի մեկնութեան մէջ կ'ըսէ՝ «Իսկ տապանը ջրէն աւելի բարձրանալով Հայաստանի լեռան մը գագաթին վրայ կեցաւ... եւ այն տեղը բնակչները հիմայ իջեանք կը կոչեն¹²»:

⁸ Praeparatio evangelica, lib. IX, cap. XI, XII (= Migne, Patrol. Graec., t. 21, col. 700 et 697). «ὁ θάλασσαν ἐπ' Ἀρμενίου ἀνάπλεσ, καὶ παρατίκαμιν καταλέμβαντα τὰ ἐκ Θεοῦ».

⁹ Հրատ. Աւերբան (Վեներ. 1818), հատ. Ա., էջ 31-37, 48-50, 62-63:

¹⁰ Liber de situ et nominibus, Migne, Patrol. Latin. 23, col. 859:

¹¹ «Ἡ δὲ-κίβωτος, ἀνθρωποειδία ὑπὸ τοῦ ὕδατος, εἰς ἄκραν. τινὰ ὄρους τοῦ κατὰ τὴν Ἀρμενίαν ἔστι... Καὶ τὸν τόπον ἔτι καὶ νῦν ἐκαίον Ἀποβατήριον οἱ ἐπιχώριοι προσαγορεύουσι κατ. Migne, Patrol. Gr. 18, col. 753.

Եւսեբիոս Կեսարացի իւր Եսայեայ մեկնութեան մէջ Գլ. ԼԷ. 38 տեղիքն Եօթանասնիցի համաձայն կը թարգմանէ՝ «Իսկ անոնք փախան Հայաստան¹³»:

Նմանապէս Ոսկերեան Արարատն իրրեւ Հայաստան երկիր հասկցած է, երբ իւր «Վասն կատարեալ սիրոյն» ճառին մէջ կը հարցնէ՝ «Արդեօք չլսեցի՞ք ջրհեղեղի եւ այն համատարած կորստեան մասին... միթէ ասոր փկայ չե՞ն Հայաստանի լեռները, ուր տապանը հանդէսեալ. միթէ ասոր մնացորդները մինչեւ հիմայ հոն չե՞ն պահուիր մեզի յիշեցնելու համար¹⁴»:

Բնականաբար իւր Ծննդոց մեկնութեան մէջ (առ Ը. 4) Եօթանասնիցի համաձայն տապանը դադարել կու տայ «Արարատ լեռներուն վրայ¹⁵»:

Բոլորովին որոշ կերպով կը խօսի Յերոնիմոս. Ծննդոցի (Ը. 4) Արարատը կը թարգմանէ Հայաստանով¹⁶, իսկ Եր. ԾԱ. 27¹⁷, ինչպէս եւ Ես. ԼԷ. 38¹⁸ տեղիքներուն մէջ թէեւ Արարատ կը պահէ, սակայն վերջին տեղիքի մեկնութեան մէջ¹⁹ Արարատն իւր սահմաններովը բնորոշելով կը գրիտէ. «Որոնք (այսինքն Ադրամելեք եւ Սանասար) երբ փախան Արարատ երկիրն, որ իմանալու է իրր Հայաստան...: Իսկ Արարատ Հայաստանի մէջ դաշտային երկիր է, որուն մէջէն Երասխ կը հոսի, անհաւատարիորէն բերրի, որ մինչեւ Տաւրոսեան լեռան ստորտը կը տարածուի: Ըստ այսմ տապանն ալ, որուն մէջ Նոյ իւր դաւակներով ազատեցաւ, ոչ թէ Հայաստանի ընդհանուր առումով Արարատ կոչուած լեռներուն վրայ հանդէսեալ, այլ Տաւրոսեան ա-

¹³ ... αὐτοὶ δὲ διεσώθησαν εἰς Ἀρμενίαν. Migne, Patrol. Gr. 24, col. 353.

¹⁴ Ἐκούσατε περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς πανολεθρίας ἐκείνης; ... οὐχὶ καὶ τὰ ὄρη μαρτυροῦν τῆς Ἀρμενίας, ἐνθα ἡ κίβωτος ἰδρῶθη; οὐχὶ καὶ τὰ λείψανα αὐτῆς ἕως νῦν ἐκεῖ σὼζονται πρὸς ἡμετέραν ὀπόμενον. Migne, Patrol. G. 56, col. 287: Այս իմաստով կը խօսի Ոսկերեան նաև իւր Ա. Թեսալ. Թղթոյն մեկնութեան մէջ (Գլ. Գ., ճառ Ը). «Արդեօք չէ՞ք հաւատար թէ ջրհեղեղ տեղի ունեցած է, արդեօք պառակտեալ բարբառածք ձեզի կը թուի: Նոյն իսկ այն լեռներն, որոնց վրայ տապանը կեցաւ, դայս կը վկայեն, Հայաստանի լեռները կ'ըսեն» (Migne, անդ, 62, col. 442):

¹⁵ Migne, անդ, 53, col. 234.

¹⁶ Migne, Patrol. Lat. 28, col. 206.

¹⁷ Migne, անդ, 28, col. 982.

¹⁸ Անդ, 24, col. 389.

¹⁹ Անդ, 24, col. 403. Աստուածաշնչեան տեղւոյ անուններուն մէջ (Liber de nominibus hebraicis) պարզապէս կը մեկնէ. «Արարատ, Հայաստան, կամ հերձեալ կամ բաժանեալ լեռ» (Migne, անդ, 23, col. 818 եւ 868): Հմտ. Franz Wutz, Onomastica sacra, Leipzig 1914-1915, S. 507 յը., Paul de Lagarde, Onomastica sacra, Göttingen 1870, I, S. 82:

մենարարձր լեռներուն վրայ, որոնք Արարատեան դաշտերուն վրայ կը տիրեն»: Տապանակիր լեռան մասին Յերոնիմոսին տուած բացատրութիւնները բնականաբար կը յարմարին Մասիսին, սակայն անոր խօսքերէն կը տեսնուի որ նա Արարատ անունով անդամ մը ամբողջ Հայաստան եւ միաժամանակ բոլոր Հայաստանի պատկանող լեռները կը հասկնայ, ուրիշ անդամ մը լսի Արարատ նահանգը:

Նոյնպէս յայտնի կերպով կը խօսի Թէոդորեոս իւր Եր. ԾԱ. 27 մեկնութեան մէջ²⁰. «Հայաստանը Արարատ կը կոչուի»: Նմանապէս Գ. Թագ. գլ. ԺԹ. Հարցուածոց մէջ կը գրիտէ. «Հայաստանն Արարատ կոչեց: Որովհետեւ Եսայեայ մարգարէութիւնն այս մեկնութիւնն ունի²¹»:

Վերջապէս հոս յիշենք նաև Խիլդար Անիլիացին, որ իւր Ստուգարանութեանց մէջ²² կը գրէ. «Արարաթ (Ararath), Հայաստանի մէջ լեռ մըն է, որուն վրայ ջրհեղեղէն ետքը պատմական տապանը հանդէս ըլլալ կ'աւանդուի, ասոր փայտերուն հետքերը մինչեւ այսօր հոն կը տեսնուին»:

Հայաստանէն դատ նաև ասոր հարաւաւոր գտնուող երկիրները իրրեւ տապանակիր լեռ կը համարուին: Այսպէս Գ. օր. Եպիփան կը գրէ. «Բաց աստի մինչեւ հիմայ Կորդուաց երկիրն մէջ Նոյեան տապանի մնացորդները կը ցուցնեն²³»:

Իրմէ յառաջ արդէն Թէոփիլոս Անտիոքացին²⁴ յիշատակութիւն կ'ընէ, թէ տապանն Արարիոյ լեռան մը վրայ հանդէս ըլլալ: Այսպիսի կարծիք մը նաև հին աշխարհագրութեան իմաստով տարօրինակ կը հնչէ: Սակայն կը համաձայնի Ս. Եպիփանի վերոյիշեալ կարծիքին հետ, եթէ վայրկեան մ'ընդունինք այն շատ հաւանական ենթադրութիւնը, թէ սկզբնական բնագրին մէջ Արարիա անուան տեղ ասորական բեւեռադրերու

²⁰ Ἀραὰτ τὴν Ἀρμενίαν καλεῖ (Migne, Patrol. Gr. 81, col. 752):

²¹ Ἀραὰτ δὲ τὴν Ἀρμενίαν ἐκάλεσεν. Ἡ γὰρ προφητεία τοῦ Ἠοκίου ταύτην ἔχει τὴν ἐρμηνείαν (Migne, անդ, 80, col. 792):

²² Etymologiae, lib. XIV, VIII, 5 (Migne, Patrol. Lat. 82, col. 521):

²³ Ἐτι καὶ δεῦρο τὰ λείψανα τῆς τοῦ Νῶε λαβαν-κός δεικνύται ἐν τῇ τῶν Καρδύων γῶρᾳ (Panarion I, 19 = Migne, Patrol. Gr. 41, col. 260):

²⁴ «Այս տապանին մնացորդները մինչեւ հիմայ Արարիոյ լեռներուն մէջ (ἐν τοῖς Ἀραβικοῖς ὄρεσιν) ըլլալ կը ցուցնեն» (Ad Antolyicum III, c. 19 = Migne, Patrol. Gr. 6, vol. 1148):

Ararapha կամ Arbaha անունը կը կարդացուէր, ինչպէս դեռ կ'անուանէ Պտղոմէոս վերին Չարի քով գտնուող Arapachitis դաւառը: Այն ժամանակ Վասպուրականի հարաւարեւելեան կողմը՝ այսինքն Աղբալ կ'աւանդուողը²⁵ եւ կը հասնինք այսու դարձեալ Կորդուաց աշխարհը: Եփրեմ Ասորւոյ քով Կորդուք, Արարատ եւ Հայաստան իրրեւ հոմանիշ գիրար կը լուսարանեն եւ կ'ամբողջացնեն: Անիկա թէեւ Արարատ անունը ներկայացնելու համար միշտ Պեշխտունը ներկայացնելու համար միշտ Պեշխտունը կողմանէ թագաւորութիւնը լքուած էր, որոնք, ինչպէս ըսուեցաւ, փախան Կորդուաց աշխարհն, որ է Արարատ»: Գ. Թագ. ԺԹ. 37 «Երկիրն Արարաթ տեղիքի մասին կը գրէ՝ «Հայաստանի մէջ լեռներ են, այն միեւնոյն (լեռներն են), որոնք ուրիշ անունով անուանուած կորդուաց (լեռներ) կ'ըսուին, որոնց վրայ Նոյ տապանը հանդէսեցուց» եւ Եր. ԾԱ. 27 տեղիքին, զոր կը ներկայացնէ՝ «Ծանուցէք անոր հաւատակ Արարատեան, Հայոց եւ Ասորական թագաւորութեանց», կը կցէ իրրեւ մեկնութիւն. «Ժողովուրդներուն, որոնք Կորդուաց լեռները (Carducos montes) կը բնակին եւ ասոնց հարեան Հայոց եւ Սկիւթացիներուն եւ այն²⁶»:

Հաւանական է թէ γῶρα Καρδῶνով (ուրիշ ընթերցումով համաձայն Καρδῶν, Καρδῶν, ըստ լատին թարգմանութեան Carrorum), ըստ լատին թարգմանութեան Carrorum), զոր ինչպէս Յովսեփոս կը պատմէ²⁹, Մոնո-

²⁵ S. Weber, Ararat in der Bibel, Theol. Quartalschrift, 83 (1901), S. 371 = Հայ. Թարգմ. Արարատը Ս. Գրոց մէջ, Վիեննա 1901 (Հ. Բ. Պիլեզիկեան), էջ 85 յը.: Jos. Sandaljian, Histoire do-cum. de l'Arménie (Rome 1917), t. I, p. 134:

²⁶ Ephrem Syri Opera omnia quae exstant Graece, Syriace, Latine. Tom. II. Syr. et Lat. Romae 1740, p. 82.

²⁷ Ephrem, անդ. I. Syr. et Lat. Romae 1734, p. 560.

²⁸ Ephrem, անդ, II. Syr. et Lat., p. 161. «Carducos montes» կը յիշէ Եփրեմ նաև իւր «Վասն Աղբի գրախոսին» ճառերուն առաջին մէջ (Tom. III. Syr. et Lat., p. 564). Հմտ. նաև հատ. Ա., էջ 53 եւ 152, դարձեալ՝ J. Rendel Harris, Fragments of the commentary of Ephraem Syrus upon the Diatessaron, London 1895, p. 46-47, տե՛ս Fr. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg 1901, S. 27.

²⁹ Antiq. Jud. XX, 21, 2 = B. Niese, vol. IV, p. 280:

բազոս Աղիարենէի թագաւորն իւր Իդատէս որդւոյն յանձնեց, Բոխարտի³⁰ կարծիքին համաձայն Կորդուաց (Καρδοῦν) աշխարհը հասկնալու է: Յովսէփոսի վերոյիշեալ տեղիքը հետեւեալն է. «Այն երկրին մէջ (որ է χώρα Καρδοῦν) կը գտնուին տակաւին նաեւ տապանին մնացորդներն, որով կ'ըսուի թէ Նոյ ջրհեղեղէն աղատած ըլլայ եւ մինչև հիմայ տեսնել ուղղորդներուն կը ցուցնեն (տապանին մնացորդները)»³¹:

Արդէն Ե. դարուն կարծեցեալ տապանակիր լերան վրայ (Կորդուաց լեռներուն վրայ) Նոյն իսկ վանք մը (Coenobium Chibotae, այսինքն՝ arcae se recepit) կը յիշուի³², որ, Դիոնիսիոսի ժամանակագրութեան համաձայն, 766ին այրած է³³:

Եպիփան, որ Արարատ երբեմն լեռ, Իրբեմն երկիր կը համարի եւ տապանակիր լեռն, ինչպէս տեսանք, Կորդուաց աշխարհին մէջ կը փնտռէ, կը գրէ՝ «Ջրհեղեղէն ետքը Նոյի տապանն Արարատ լեռներուն վրայ՝ Հայաստանի եւ Կորդուաց լեռներուն մէջտեղը՝ Լուրար կոչուած լերան վրայ կեցաւ»³⁴: Ասոր հակառակ քիչ մ'ետքը Նոյի դաւակներու մասին խօսած ժամանակ կ'ըսէ «Երբ անոնք երկար շրջելէն եւ Լուրար լեռնէն ու Հայաստանի սահմաններէն՝ որ է Արարատ երկրէն անցնելէն ետքը Սենաար դաշտն իջան»³⁵:

Այս Լուրար լեռն, իբրեւ տապանակիր լեռ կը յիշուի նաեւ «Փոքր Ծննդոց» անվա-

ւերական դրութեան մէջ, որուն խմբագրութեան ժամանակը Յովհ. Հիւրիկիանոսի յիշատակութեամբ կ'որոշուի, եթէ 38, 14 տեղիքն անոր կը հայի³⁶: Ե. դլխուն մէջ կը պատմուի. «Եւ անիկա (տապանը) զնայ եւ նստաւ Լուրարի՝ Արարատի լեռներուն միումի դադաթին վրայ»³⁷: Եւ է. դլխուն մէջ կը պատմուի թէ Նոյ որթատունկ տնկած է «այն լերան վրայ, որուն վրայ տապանը կեցած էր, Լուրար անունով՝ Արարատի լեռներուն միումի վրայ»³⁸: Նոյի մասին խօսող Միգրաշին մէջ, որ Փոքր Ծննդոցի հետ նմանութեան կէտեր կը ցուցնէ, կ'ըսուի նմանապէս. «Այս է բժշկութեան դեղոց գիրքը, որը հին իմաստունները թարգմանած (կամ՝ խմբագրած) են Սեմի՝ Նոյի որդւոյն գրքէն, որ ջրհեղեղէն ետքը Նոյին տրուեցաւ Լուրար լերան վրայ, որ Արարատեան լեռներուն մաս կը կազմէ»³⁹: Եթէ անդամ մը գիտնականներուն այս լերան աշխարհագրական դիրքի մասին հարցնելու ըլլանք, կը ստանանք իրարու ճիշդ հակոտնեայ պատասխաններ: Այսպէս դ. օր. Նեօլդեկէի⁴⁰ համար «ակնյայտնի» է որ Լուրար «իրական անուն մը չէ, այլ դուռ մտացածին» մինչ Դիլլման⁴¹ բողոքողին անորոշ կը ձգէ թէ անոր դոյութիւնը արդեօք «կեղծիքն իրեն հիմ ունի թէ ուրիշ աշխարհագրական դիրք մը»: Փր. Դելիչ⁴² Նոյն իսկ Կովկասի էլբրուզ լերան հետ կը նոյնացնէ, ասոր համակարծիք ըլլալ կը թուի Եդ. Կեօնիք⁴³: Բայց որովհետեւ հաղիւ թէ կարենանք հիներուն քով այսպիսի ընդարձակ աշխարհագրական տեսութիւն մ'ենթադրել, դուցէ շատ աւելի հաւանական է եթէ Լուրար լեռը Լուրբէյացիներուն հետ չազերսի մէջ գնենք, ըստ որում ասոնց անմիջական դրացիութիւնը Գուտէացիներուն⁴⁴ հետ հաւանաբար երկու-

³⁰ Z. d. m. G. Beer, Pseudoepigraphen des Alten Testaments in der Real-Encyklop. für protest. Theol. und Kirche, Bd. 16 (1903), S. 259 ff.

³¹ A. Dillmann, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Göttingen 1850, S. 243.

³² Անդ. էջ 247:

³³ H. Rönisch, Das Buch der Jubiläen oder die Kleine Genesis, Leipzig 1874, S. 385.

³⁴ Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, էջ 149, ծանօթ. 1.

³⁵ Անդ. էջ 147:

³⁶ Fr. Delitzsch, Kommentar über die Genesis⁴ (1872), S. 545.

³⁷ Ed. König, Die Genesis, Gütersloh 1919, S. 354.

³⁸ Z. d. m. C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandl. d. Kgl. Gesell. d. Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Kl., N. F., Bd. IX, Nr. 3, Berlin 1907.

³⁰ Bochart, Phaleg, I, 3, col. 19. Z. d. m. Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments, Kiel 1869, S. 148.

³¹ «Ἐοσι δ' ἐν ἀδύτῃ (որ է χώρα Καρδοῦν) καὶ τὰ λείψανα τῆς λάρακος, ἢ Νῶχον ἐκ τῆς ἐπομβρίας διασσωσθῆναι λόγος ἔχει, καὶ μέγιστος νῦν ταῦτα τοῖς ἰδεῖν βουλομένοις ἐπιδεικνύται.

³² J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis (Romae 1725), t. III, pars I, pag. 214.

³³ Դիոնիսիոսի ժամանակագրութիւնը կը պատմէ Յուսայ թուականին 1077 տարւոյն (= 766 Յ. Ք.) ներքեւ կը պատմէ այս մասին հետեւեալը. «Նոյի մեր 13ին Կորդուաց (Cordoos) լեռներուն վրայ շինուած տապանի վանքը... ուր նստորական ժողովուրդը տոնական հանդէս կը կատարէր այն տեղ, ուր Նոյի տապանը հանդիպեցաւ, երկնքէն կայծակ զարնելով մոխիր դարձուց տաճարն եւ հոն գտնուող ժողովրդեան ամբողջ բազմութիւնը միասին» (Assemani, Bibl. Orient., t. II, p. 113).

³⁴ «Μετὰ δὲ τὸν κατακλυσμὸν ἐπιστάσης τῆς λάρακος τοῦ Νῶε ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς Ἀραράτ, ἀπὸ μέσου Ἀρμενίων καὶ Καρδοῦσων ἐν τῷ Ἀ ο υ β ἄ ρ ὄρει καλουμένῳ (Panarion, lib. I, t. I, 4 = Migne, Patr. Gr. 41, col. 181).

³⁵ Ἐπεκτεινόμενοι δὲ καὶ πρόσω βαίνοντες ἀπὸ τοῦ Λουβάρ ὄρους καὶ ὄρων τῆς Ἀρμενίας τούτουςιν Ἀραράτ τῆς χώρας, γίνονται ἐν πεδίῳ Σαναάρ (Անդ. I, 5 = Migne, անդ. col. 184).

ժողովուրդներուն նոյնացման պատճառ եղած եւ այսպէս Կորդուաց աւանդութեան վրայ ազդած է⁴⁵: Ռեօնչ⁴⁶ Լուրար լեռը նոյն կը համարի «Արեւելքի լերան» հետ, որ կը յիշուի Փոքր Ծննդոցի Գ. դլխուն մէջ՝ իբրեւ մին «Աստուծոյ չորս տեղերէն» եւ կը կարծէ թէ հրէական Նոյի աւանդութեան մէջ այսչափ նշանաւոր դեր խաղացող Լուրար լեռը դերազանցօրէն Արեւելքի լեռը կրնար անուանուիլ, որուն կը հայի դուցէ Եսայի քով⁴⁷ յիշուած «Աստուածներու լեռը»: Եթէ այս ճիշդ է, այն ժամանակ այս Աստուածոց լեռը հին Բաբելոնական Աստուածոց լերան հետ պէտք է որ նոյն ըլլայ, որովհետեւ Աստուածներու լերան մը ամբողջ պատկերը բարեկրօնական ծագում ունի, որուն մասին յետագային խօսք պիտի ըլլայ: Ըստ ինքեան այս «Աստուածներու լերան» մերձաւոր աշխարհագրական դիրքն որոշելը մեր խնդրոյն համար աննպատակ է: Այնու որ Փոքր Ծննդոցն ինչպէս նաեւ Նոյի մասին եղած Միգրաշը գայն Արարատեան լեռներուն մէջ կը հաշուէ եւ Եպիփան «Հայաստանի եւ Կորդուքի մէջտեղը» կը զետեղէ, այդ արդէն կ'ապացուցանէ՝ թէ այս տեղիքն ալ Արարատի հարցին հետ կը նոյնանայ եւ միայն անով կը լուծուի:

§ 3. ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՐՅԸ ՆՈՐԱԳՈՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՍ

Մինչև հիմայ ըսուածներէն ակներեւ կը տեսնուի, որ հին մատենագիրները տապանակիր լեռը կա՛մ Հայաստանի կա՛մ Կորդուաց աշխարհին եւ կամ Կորդուք-Հայաստանի մէջ կը փնտռեն: Այժմ բնականաբար հարց կ'ելլէ թէ՛ Ո՞ր լեռը կամ ո՞ր լեռնաշղթան է տապանակիր լեռը: Այս մասին Աստուածաշնչի նորագոյն մեկնիչներու կարծիքները շատ այլադան են:

Կաթողիկէ մեկնիչներու կողմանէ Դիլլ⁴⁸ կը կարծէ՝ թէ Կորդուքի աւանդութիւնն ընդհանրապէս «աստուածաշնչեան լեզուին» մէջ նեցուկ չի գտներ եւ բաբելոնական դրոյցէ մը ծագում առած կը թուի: Սակայն կ'ընդունի

⁴⁵ Lull (Lullumê, Lullibi) անուան մասին տե՛ս Max. Streck, Armenien, Kurdistan und Westpersien, Zeitschr. für Assyriologie, 14 (1900), S. 289—295 հայեր. թարգմ. Հ. Բառնաբաս, Պիլէզիկեան, Վիեննա 1904, էջ 130 յջ.:

⁴⁶ Անդ. էջ 504 յջ.:

⁴⁷ «Դու առէիր ի մտի բուժ. կից յերկինս, ի վերայ բան դաստեղս երկնից արկից դաթոռ իմ. նստայց ի լերինն բարձու, ի վերայ լեռանց բարձանց հիւսիս» (Ես. ԺԳ, 13):

⁴⁸ Ces. Dier, Genesis, übersetzt und erklärt, Paderborn 1914, S. 76.

թէ «առանց տարակուսի բողոքովին որոշ լեռ մըն է, զոր այլ եւս չենք կրնար սահմանել: Բնաւ հարկաւոր չէ տապանին դադարելու տեղը բարձր դադաթ մ'ենթադրել»: Սակայն կ'երեւայ թէ հետեւելով Յերոնիմոսին, որ Արարատը կը սահմանէ Տաւրոսի ստորոտն՝ Արաքսէն ոռոգուող արգասաբեր դաշտավայրը, եւ Պորենացոյ, որուն քով «Հայաստանի այս մասն Այրարատ կը կոչուի», Մասիս լեռն աչքի առջեւ ունի: Աւելի որոշ ու յայտնի կերպով կ'արտայայտուի Հեցենաուէր⁴⁹ ի նպատ Մասիսի աւանդութեան: Արարատ անուան աշխարհագրական տարածութիւնը պարզելէն եւ հետեւողութեամբ Բրոքհաուս եւ Հերդեր համայնագիտարաններուն «յաւէտ ճիւղնապատ Արարատ կամ Մասիս լերան» մասին խօսելէն ետքը կը յաւելու. «Թէեւ սրբազան բնագիրն այն լեռն, որուն վրայ տապանը հանդիպեցաւ, յանուանէ չի յիշեր, սակայն ոչ մի արգելք կայ ուրիշ շատերուն հետ հոս Մեծ Արարատը հասկնալու»⁵⁰: (Շատ Եւրոպացիներու հետ սա ալ Մասիսը Արարատ կ'անուանէ): «Անոնց կարծիքներն, որոնք կը համարին թէ երկրիս ուրիշ մասերու լեռները հասկնալու է, Աստուածաշնչի բացատրութեան հակառակ, ուստի սխալ են»⁵⁰: (Մատթեան հակառակ, ուստի սխալ են»⁵⁰: Նաեւ նանիշ կ'ընէ Դիլլման, Հումմէլաուէր: Նաեւ վերջին ժամանակի հրատարակութիւնները, վերջին ժամանակի հրատարակութիւնները, զ. օր. Հայնիշ⁵¹ չեն կրնար նոր բան մ'ըսել:

Սա պարզապէս կ'ընդունի որ տապանակիր լեռը Հայաստան փնտռելու է, սակայն կը կցէ. «Թէ տապանը ճիշդ ալ Հայաստանի տեղն էր, բնագրին մէջ չկայ»: Այսպէս կաթողիկէ մեկնիչները:

Ասոր հակառակ ոչ-կաթողիկէ մեկնիչներէն շատերը բողոքովին ուրիշ ճամբայ բռնած են: Մտապաշտ սկզբունքներէ տարուելով անոնք ոչ միայն Մովսէսի հեղինակ ըլլալն եւ ըստ այսմ Ծննդոց գրքի խոր հնուութիւնն ընդհանրապէս կը մերժեն, այլ նաեւ կրկին խմբագրութիւն կը դանազանեն՝ հին կրկին խմբագրութիւն կը դանազանեն (Jahvist) եւ նոր (յաւելեալ) խմբագրութիւն (Priesterkodex), վերջնոյս կը վերագրեն ի մէջ այլոց Ծննդ. Ը. 4 տեղիքն, այսպէս զ. օր.

⁴⁹ Mich. Hetzenauer, Commentarius in librum Genesis, 1910, S. 147.

⁵⁰ Ընդգծուած մեղմէ է:

⁵¹ Paul Heinisch, Das Buch Genesis, übersetzt und erklärt, Bonn 1930, S. 169. [Die Heilige Schrift des Alten Testaments, herausg. von F. Feldmann und H. Herkenne, Bd. 1, Abt. 1.]

Հոլցինգէր⁵², Գունկէլ⁵³, Պրոքշ⁵⁴, Կեօնիզ⁵⁵ եւ այլն: Ի՞նչպէս կրնան այս մտապաշտ մեկնելներն իրենց այս ենթադրութիւնը հիմնել: «Որովհետեւ Պեշիտտան եւ Թարգում դժուարաւ թէ սրբագրուած ըլլան նկատելով բարեխոսական ջրհեղեղի զրոյցն, ըստ այսմ շատ հնարաւոր է թէ Պեշիտտան եւ Թարգումն սկզբնական բնագիրը ներկայացնեն եւ Արարատը կրկին խմբագրողին սրբագրութիւնն ըլլայ, որ գիտէր թէ հայկական լեռներն աւելի բարձր են» (Հոլցինգէր): Եւ ինչո՞ւ համար այս խաթարիչ ձեռնարկը խմբագրողին կողմանէ: Որովհետեւ հին խմբագրիչն այս կողմերը (Ուրարտու-Հայաստան) դրախտը կը փնտռէ (Բ. 10 յջբ.), ներեալ է եւ «Աստուծոյ լեռը» (Եղ. ԻԲ. 13) եւ գուցէ նաեւ «Հաւաքման» — կամ ուրիշ բացատրութեամբ «Աստուածներու լեռը» (Ես. ԺԳ. 21) ճիշդ այստեղ փնտռել (Շարիզէլ հակառակ Դիլմանի): Կ'երեւայ թէ այս լեռն երկրիս թէ՛ բարձրակէտը, թէ՛ միջնակէտն արժած ըլլայ, թերեւս ըստ բարեխոսական դիցարանութեան⁵⁶: Արարատը զրոյցին դիցարանական երանգին աւելի համաձայն է քան Գիլգամէշի զրոյցին Նիսիր լեռը (Տախ. ԺԱ, տող 141 յջբ.), ըստ այսմ աւելի հին: Իսկ նոր խմբագրողը կ'ուզէր Արարատի իբրեւ «Աստուծոյ լեռան» դիցարանական քողը վար առնուած տեսնել: Ամէն պարագային ըստ նոր խմբագրութեան տապանը հոն (Արարատին վրայ) կանգ առած է (Պրոքշ): Ասոնք զուտ օղոյ վրայ կառուցուած ենթադրութիւններ են, յառաջ եկած հաւանաբար այն սխալ ենթադրութենէն թէ ԵՂՂՈՒ ով միայն Արարատ նահանգն եւ իբրեւ տապանակիր լեռ միայն Մասիսը կարելի է հասկնալ: Մակայն նոյն իսկ Կեօնիզ ստիպուած է ընդունիլ, որ այս մեկնութիւնն սկզբնականը, բնագրին դիտած իմաստը է, այլ «վերջէն այն կարծիքն երած է թէ, այն լեռն, որուն վրայ տապանը կեցաւ, Մասիսն է եւ այսպէս երկրին անունը լեռան

անցաւ»: Այս խօսքերով Կեօնիզ միաժամանակ այն կարծիքը կը յայտնէ, ինչպէս Շարաք⁵⁷, Երեմիաս⁵⁸ եւ ուրիշներն իրմէ յառաջ արդէն արտայայտած են՝ թէ Արարատ նաեւ Ծննդ. Բ. 4, ինչպէս միւս տեղիքներուն մէջ միեւնոյն իմաստն ունի, այսինքն թէ երկրի անուն է: Թէ Ծննդ. Բ. 4 տեղիքն զատ ամէն տեղ Արարատ երկրի անուն է եւ այն համազօր բեւեռագրերու Ուրարտուին, այսինքն Հայաստանի հետ, յայտն էր մեկնիչներն առանց աշխարհացոյցութեան խտրութեան համամիտ են, այսպէս զ. օր. բացի վերոյիշեալ մեկնիչներէն. Դեօլլէր⁵⁹, Կոնդամէն⁶⁰, Շլեօզլ⁶¹, Շանդա⁶², Լանդերսդորֆ⁶³, Ինչպէս նաեւ Բենցինգէր⁶⁴, Կիտտէլ⁶⁵, Դուլմ⁶⁶, Burney⁶⁷ եւ ուրիշները: Մակայն տապանակիր լեռն մասին տիրող այս իրարու հակոտնեայ կարծիքներն արդէն կը ցուցնեն թէ «Արարատ հարցի մասին եղած վէճը տակաւին չէ փակուած»⁶⁸ եւ այս պատճառաւ կ'ուզենք յաջորդով այս շատ ծեծուած խնդիրը լուսարանելու փորձ մը կատարել:

(Շարունակելի:) Հ. Վ. ԻՆՊԻԻՋՅԱՆ

⁵⁷ Herm. Strack, Die Genesis², München 1905.
⁵⁸ Alf. Jeremias, Der Einfluß Babyloniens auf das Verständnis des Alten Testaments. Biblische Zeit- und Streitfragen, herausg. von Kropatschek, 1908.
⁵⁹ Joh. Döllner, Studien zum 3. u. 4. Buche der Könige, Wien 1904.
⁶⁰ Alb. Condamin, Le livre d'Isaïe, Paris 1905.
⁶¹ Niv. Schlögl, Die Bücher der Könige, Wien 1911.
⁶² Ad. Sanda, Die Bücher der Könige, II. Hlb., das 2. Buch der Könige, Münster i. W. 1912.
⁶³ Simon Laudersdorfer, Die Bücher der Könige, Bonn 1927.
⁶⁴ J. Benzinger, Die Bücher der Könige, Freiburg i. Br. 1899.
⁶⁵ Rud. Kittel, Die Bücher der Könige, Göttingen 1900.
⁶⁶ Bernh. Duhm, Das Buch Jesaja², Göttingen 1902.
⁶⁷ C. F. Burney, Notes of the hebrew Text of the Books of Kings, Oxford 1903.
⁶⁸ Այսպէս կը գրէ Gottfried Hoberg (Die Genesis, Freiburg i. Br. 1908, S. 94) այս մասին տիրող գանձան կարծիքները յառաջ բերելէն ետքը:

⁵² H. Holzinger, Genesis, erklärt. Freiburg i. Br. 1898, S. 72 f.
⁵³ Herm. Gunkel, Genesis, übersetzt und erklärt², Göttingen 1902, S. 133.
⁵⁴ Otto Proksch, Die Genesis, Leipzig 1913, S. 451.
⁵⁵ Ed. König, Die Genesis, Güterloh 1919, S. 354.
⁵⁶ Հմմտ. Gilgamesch-Epos. Neu übersetzt von Arthur Ungnad und gemeinverständlich erklärt von Hugo Greßmann, Göttingen 1911, S. 113 f.

ՀԱՅՏԵՐԸ ԵՐԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՍԿՋՐՆԵՐԻ ԶԱՐՅԸ ԵՒ ԱԳՐՈՒՄԻ ԳԵՂՈՍԻ ՈՒ ՂԱԶԱՐ ՓԵՐՊԵՅՈՒՑ ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ

(Շարունակելի:)

ԱԳՐՈՒՄԻ ԳԵՂՈՍ, ՓԱՐՊԵՅԻ ԵՒ ԱԿՏԱՐԱՆՆԵՐԸ
 (= ԶՕՀՐԱՊ)

Նախորդ հատուածներու մէջ ամփոփուած տեղիքները բաւական էին համոզելու թէ Ազաթանգղոս ու Փարպեցի ընդհանուր գծերով կը համընթանան Զ.ի հետ. դժուար պիտի ըլլար աւելի մեծ համաձայնութիւն պահանջել անոնց միջեւ, երբ նկատի առնենք անոնց շեշտեալ ազատութիւնը յառաջընթացութեան մէջ եւ մանաւանդ կարգ մ'աչքառու շեղումներ, որոնք առանձին կարեւորութիւն կը ներկայացնեն հայերէն Աւետարաններու յառաջադասութեան պատմութեան տեսակէտէ: Աւելի ցայտեցնելու համար այդ համընթացութիւնը՝ յաջորդ էջերու մէջ կը խտացնենք անդրադոյն տեղիքներ. կը դնենք պատմադիւրսներուն կոչումները եւ կը նշանակենք Զ.ին խոտորումները:

Մատթ. Ա. 21. ծնցի (αὐτῶν) եւ որդի եւ կոչեցեն (Զ՝ կոչեցես, տ. կոչեցեն) զանուն նորա Յիսուս. Աղ. 193—194:

Ա. 23. (Ես. Է. 14.) (Զ՝ ահա) կոյս յղացի եւ ծնցի որդի եւ կոչեցեն զանուն նորա Էմմանուէլ. Աղ. 187: Տ այս տեղիքն ունի այսպէս՝ Ահաւասիկ կոյսը յղացի. Տ 22:

Բ. 2. ո՞ւր է որ ծնու արքայն Հրէից. Աղ. 200:

Գ. 2. ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն Աստուծոյ (Զ՝ երկնից). Աղ. 22:

Ե. 11—12. երանի է ձեզ, յորժամ նախատիցեն զձեզ եւ հալածիցեն (Զ՝ հալածեսցեն, տ. հալածիցեն) եւ ստիցեն (abd յորժամ հալածիցեն եւ նախատիցեն [b գձեզ] եւ ստիցեն) զամենայն բան չար սուտ զձէնք (ad զձէնք սուտ) վասն իմ. ցնծացէք եւ ուրախ լերուք. Աղ. 106: Այս միեւնոյն նախադասութիւնը՝ Աղ. այլուր կը ճատուած ու փոփոխուած յառաջ կը բերէ. Երանի իցէ ձեզ, յորժամ նախատիցեն եւ հալածիցեն եւ սպանանիցեն զձեզ վասն իմ. ցնծացէք եւ ուրախ լերուք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս... այսպէս հալածեցին զմարգարէսն, որ յառաջ քան զձեզ էին. Աղ. 356: Եփրեմ՝ Համարաբանէն միայն վերջընթեր համարը կը

յիշատակէ. Գուք ցնծացէք եւ ուրախ լերուք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս, եւ յայնմ աւուր խնդասցիք. Տ. 58:

Ե. 44. օրհնեցէք զհալածիչս (Զ՝ զանիծիչս) ձեր. բարի արարէք ատերեսց ձերոց. Փարպ. 27: Այս տեղիքը Զ.ի ընթերցուածին համաձայն կ'ընծայէ Անտիոքեան խումբը (Տ ըստ Nestleի), նաեւ Ե 038: Փարպ. անտարակոյս համարի վերջաւորութենէն կ'առնէ «զհալածիչս» (ὁ πῆρ τῶν οἰοχόντων), Զ՝ որ... հալածեն):

Զ. 9. սուրբ եղիցի անուն քո. Աղ. 94: Թ. 37, 38. հուճեք բազումք (Զ եւ adablf՝ բազում, Զ.ի տ. բազումք) են եւ մշակք սահաւք (Զ եւ abdlf՝ սահաւ, Զ.ի տ. սահաւք), արդ աղաչեցէք զօրք հնծոցն (Զ՝ հնծոց), զի հանցէ մշակս ի գործս արդեանց իւրոց (Զ՝ մշակս ի հունձս իւր). Աղ. 313: Վերջաւորութեան տարբերութիւնը պէտք է թերեւս վերագրել Աղ.ի ազատութեան:

Ժ. 16. եղերուք դուք խորագէտք (Զ՝ եղերուք այսուհետեւ խորագէտք) իբրեւ զօձս. Աղ. 306. առանձին նախադասութեամբ կրկնելով յաջորդը. Եղերուք միամիտք իբրեւ զաղանիս. Աղ. 307. Տ միայն «գուք» յաւելուածով կը համաձայնի Աղ.ի հետ. Արդ եղերուք դուք անմեղ առ աղանիս եւ խորագէտք առ օձս. Տ 86: Զ.ի «այսուհետեւ» կը փոխարինէ յոյնին οὖν (արդ):

Ժ. 20. ոչ եթէ զուք իցէք, որ խօսիցիք (Զ՝ խօսիցինք), այլ հողին Հօր ձերոց որ խօսիցի ի ձեզ. Փարպ. 170:

ԻԱ. 21. առք զկայսերն (Զ՝ զկայսեր, տ. զկայսերն)՝ կայսեր, եւ զԱստուծոյն (Զ՝ զԱստուծոյ, տ. զԱստուծոյն)՝ Աստուծոյ. Փարպ. 180:

ԻԲ. 40. յայս երկուս պատուիրանս (abd յայս երկուսին) ամենայն օրէնք եւ մարգարէք կախեալ կան. Աղ. 320:

ԻԳ. 34—36. ահաւասիկ ես առաքեմ առ ձեզ մարգարէս եւ իմաստունս եւ դպիրս եւ (Զ չունի՝ եւ) ի նոցանէ սպանանիցէք եւ խաչիցէք (Զ՝ ի խաչ հանիցէք) եւ (Զ՝ ի նոցանէ) սանջիցէք ի ժողովուրդս ձեր եւ հալածիցէք ի քաղաքէ ի քաղաք, որպէս զի կիկացէ ի վերայ ձեր (ԲԳտ չիք՝ ի վերայ ձեր)՝ ամենայն արիւն արդար հեղեալ յերկիր (Զ՝ յերկրի)՝ յարենէն Արեւի արդարոյ մինչեւ ցարիւն (Զ՝ ցարիւնն) Զաքարիայ, որդւոյ Բարեքայ (Զ՝ Բարաքայ, տ. Բարաքայ), զոր սպանէք ի (Զ՝ ընդ) մէջ տաճարի (Զ՝ տաճարին) եւ սե-